

Νίκος Πουланτζάς – Μισέλ Φουκώ: «μονομάχοι» ή «συνδαιτυμόνες»;

Εισαγωγή

Στο κείμενο που ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε τις θεωρητικές αντιστοιχίες αλλά και τα ασύμπτωτα σημεία του τελευταίου έργου του Νίκου Πουλαντζά με τον γάλλο φιλόσοφο Μισέλ Φουκώ.

Πιο συγκεκριμένα, στο κύκνειο άσμα του με τίτλο *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, ο έλληνας μαρξιστής ανοίγει μια πολεμική εναντίον της σκέψης του Φουκώ, που αφορά κατά κύριο λόγο, αλλά όχι αποκλειστικό, τις θέσεις του τελευταίου για την εξουσία. Ταυτόχρονα όμως επηρεάζεται από τον Φουκώ και προσπαθεί να ενσωματώσει αρκετά από τα στοιχεία του έργου του γάλλου φιλοσόφου.

Οι κεντρικές θεματικές τις οποίες επιδιώκουμε να επεξεργαστούμε είναι αφενός ότι η προσπάθεια του Νίκου Πουλαντζά προσκρούει συχνά σε μια ασυμμετρία των δύο Παραδειγμάτων (Paradigm), αφετέρου όμως, καθώς θέλει να παραμείνει πιστός στον (αλτουσεριανό) μαρξισμό αλλά και να αφομοιώσει τα νέα θεωρητικά και επιστημολογικά ρεύματα, καταφέρνει με πραγματικά οξυδερκή τρόπο να μετασχηματίσει πολλές από τις φουκωϊκές έννοιες και να τις εντάξει στην ευρύτερη προβληματική μιας «τοπικής», όπως την ονομάζει, θεωρίας για το κράτος¹.

Το κείμενο φιλοδοξεί να αποτελέσει μια ακόμα φωνή στον «σιωπηρό διάλογο» που ξεκίνησε το 1980 από τον Γιώργο Βέλτσο² και συνεχίστηκε από τη Σταυρούλα Τσινόρεμα το 1988³. Ωστόσο δεν σκοπεύουμε να αναδείξουμε τα στοιχεία εκείνα που αφορούν τις θεωρητικές αντιστοιχίες και τα ασύμπτωτα του έργου του Φουκώ με τον μαρξισμό, προσπάθεια που θα απαιτούσε μιας άλλης μορφής, σε έκταση και περιεχόμενο, εργασία, αλλά ούτε και τις επιστημολογικές πλευρές της «αντιπαράθεσης» των δύο στοχαστών, εγχειρήματα στα οποία έχουν ανταποκριθεί, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, όχι μόνο οι δύο προηγούμενοι αρθρογράφοι, αλλά και αρκετοί άλλοι θεωρητικοί.

Εκτός από την εισαγωγή το κείμενο αποτελείται από τρεις ενότητες. Η πρώτη αφορά μια πολύ συνοπτική εισαγωγή στο τελευταίο έργο του Πουλαντζά *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, η δεύτερη την παρουσίαση των βασικότερων σημείων της κριτικής του Πουλαντζά στα *κοινωνικο-αναλυτικά*, όπως τα ονομάζει ο Κύρκος Δοξιάδης⁴, έργα του Φουκώ

¹ Ο Θέμης Ανδριόπουλος είναι υποψήφιος διδάκτωρ στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

και τις ενδεχόμενες θεωρητικές ασυμμετρίες που προκύπτουν, και η τρίτη ενότητα αφορά τα θεωρητικά «σημεία συνάντησης» των δυο στοχαστών.

Το τελευταίο έργο του Νίκου Πουλαντζά

Όταν τον Απρίλιο του 1977 ο Νίκος Πουλαντζάς επισκέφτηκε την Ελλάδα για μια σειρά διαλέξεων, δήλωσε σε μια συνέντευξή του, απαντώντας στο ερώτημα σχετικά με το αντικείμενο των μελετών του εκείνη την περίοδο: «Θα φτιάξω ένα βιβλίο για το κράτος στο σύγχρονο καπιταλισμό και έπειτα θα κοιτάξω να αλλάξω επάγγελμα γιατί θα τα έχω πει όλα»⁵. Το βιβλίο αυτό εκδόθηκε ένα χρόνο μετά με τον τίτλο *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, ένα έργο που χαρακτηρίστηκε «ως μια θεωρητική τομή, σαν πυροβολισμός μέσα στον αποτελεσματωμένο εφηνουχασμό ενός τομέα της σημερινής σκέψης»⁶ και, από την αντίθετη πλευρά, ως ένα «τραγικά ημιτελές έργο»⁷.

Το κείμενο αρχίζει με μια σειρά παρατηρήσεων που αφορούν τις παραδοσιακές απεικονίσεις του κράτους και τις σχέσεις εξουσίας μέσα στην πολιτική θεωρία και ειδικότερα στον μαρξισμό. Η βασική δήλωση από την οποία ξεκινά και ξετυλίγεται το κείμενο είναι ότι το «κράτος έχει ένα ιδιαίτον υλικό πλαίσιο που δεν ανάγεται στις καθιερωμένες σχέσεις πολιτικής κυριαρχίας»⁸. Ο Πουλαντζάς, προδιαγράφοντας ταυτόχρονα και τα μεθοδολογικά εργαλεία του, απορρίπτει την εργαλειοακή και βολονταριστική εκδοχή του κράτους-εργαλείου στα χέρια της άρχουσας τάξης και του εγγελιανού κράτους-υποκειμένου εκφραστή της γενικής βούλησης, και προτείνει μια σχεσιακή αντίληψη για την κρατική εξουσία, ως υλική θεσμική συμπίκνωση μιας ειδικής ισορροπίας ανάμεσα σε ταξικές δυνάμεις⁹. Ο στόχος του Πουλαντζά είναι αρχικά να υπονομεύσει την έννοια του κράτους ως επιφαινόμενου της οικονομίας και από την άλλη πλευρά να προτείνει μια μελέτη ανάλυσης και ένα σχέδιο θεωρίας για τη σχέση του καπιταλιστικού κράτους με τις κοινωνικές τάξεις μέσα από το πλέγμα «κράτος-σχέσεις παραγωγής»¹⁰. Η έννοια των σχέσεων παραγωγής που χρησιμοποιείται από τον Πουλαντζά περιλαμβάνει πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις, οι οποίες είναι παρούσες στην ίδια τη δομή των σχέσεων παραγωγής¹¹. Η πολιτική και η ιδεολογία είναι οργανικά ενύπαρκτες –με διαφορετική κάθε φορά μορφή ανάλογα με τον τρόπο παραγωγής– στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Το κράτος, γράφει ο Πουλαντζάς, «συγκεντρώνει, συμπυκνώνει, υλοποιεί και ενσαρκώνει τις πολιτικοϊδεολογικές σχέσεις μέσα στις σχέσεις παραγωγής και στην αναπαραγωγή τους»¹². Και αν λάβουμε υπόψη μας ότι αυτές οι σχέσεις παραγωγής εκφράζονται με τη μορφή των ταξικών εξουσιών, προκύπτει άμεσα μια πρώτη συσχέτιση του κράτους με τις κοινωνικές τάξεις, άρα και με την πάλη τους.

Πράγματι, μια από τις σημαντικότερες θεωρητικές συνεισφορές του Πουλαντζά στο τελευταίο έργο του, παράλληλα με την έννοια της θεσμικής υλικότητας του κράτους στην οποία θα επανέλθουμε, είναι αυτή που αφορά την ταξικότητα του καπιταλιστικού κράτους, του κράτους ως κοινωνικής σχέσης με ταξικό χαρακτήρα, ως συμπύκνωσης ενός ειδικού ταξικού συσχετισμού. Πρόκειται για την έννοια της σχετικής αυτονομίας του κράτους, η οποία μπορεί να κατανοηθεί μόνο σε σχέση με τον ορισμό του: «Το κράτος είναι η υλική και ειδική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σε τάξεις και μερίδες τά-

ξεων»¹³. Για τον έλληνα μαρξιστή, δεν θα πρέπει να μιλάμε για ταξική φύση, αλλά για ταξική χρησιμοποίηση του κράτους¹⁴. Το κράτος, όπως άλλωστε και κάθε σύστημα εξουσίας, είναι για τον Πουλαντζά το αποτέλεσμα μιας σχέσης¹⁵. Το κράτος, λοιπόν, όπως και το κεφάλαιο είναι μια σχέση¹⁶.

Δύο είναι τα καινοτομικά στοιχεία τα οποία προς το παρόν θα πρέπει να συγκρατήσουμε και τα οποία αποτελούν για τον Πουλαντζά τα βασικά χαρακτηριστικά του κράτους στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αλλά και απαραίτητη προϋπόθεση για την ερμηνεία του. Το πρώτο είναι ότι η σχέση ανάμεσα στο κράτος και στην οικονομία δεν είναι μια σχέση εξωτερική, γεγονός που στην αντίθετη περίπτωση θα σήμαινε επιστροφή στη συμβατική μαρξιστική τοπογραφική μεταφορά της βάσης και του εποικοδομήματος. Το δεύτερο είναι πως, τόσο για το κράτος όσο και για την οικονομία, δεν μπορεί να υπάρξει μια γενική θεωρία, αλλά, στην καλύτερη περίπτωση, να καταφέρουμε να κατασκευάσουμε μια τοπική θεωρία για το καπιταλιστικό κράτος, η οποία θα γίνεται αντιληπτή μέσα από το πλέγμα «κράτος-σχέσεις παραγωγής», σχέσεις που με τη σειρά τους δεν βρίσκονται σε θέση εξωτερικότητας, ούτε με τις πολιτικοϊδεολογικές σχέσεις ούτε με την πάλη των τάξεων ούτε με την εξουσία¹⁷. Οι ταξικές δυνάμεις αποτελούν για τον Πουλαντζά την αναγκαία έκφραση των σχέσεων παραγωγής. Και αν λάβουμε υπόψη μας ότι αυτές οι σχέσεις παραγωγής συμπεκνώνουν τις ταξικές εξουσίες και εκφράζονται μέσω αυτών, προκύπτει άμεσα μια πρώτη συσχέτιση του κράτους με τις κοινωνικές τάξεις άρα και με την πάλη τους¹⁸. Γιατί οι κοινωνικές τάξεις υφίστανται μόνο μέσα στην πάλη τους¹⁹, η οποία συμπεκνώνει και τις σχέσεις εξουσίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής²⁰.

Η κριτική του Νίκου Πουλαντζά στον Μισέλ Φουκώ

Στο τελευταίο έργο του ο Ν. Πουλαντζάς ανοίγει ένα εκτεταμένο μέτωπο κριτικής εναντίον του γάλλου φιλοσόφου Μ. Φουκώ, ο οποίος έχει ήδη έως τότε επηρεάσει σε τεράστιο βαθμό την κοινωνική και πολιτική θεωρία. Αν και ο Φουκώ δεν έχει γράψει κάποιο αυτόνομο έργο για την εξουσία, έχει ωστόσο χαρακτηριστεί –όχι άστοχα– ως ο «φιλόσοφος της εξουσίας», αφού με το πρώτο μέρος του έργου του *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, με υπότιτλο *Η Δίψα της γνώσης* (1976), και με το επόμενο έργο του *Επιτήρηση και Τιμωρία*, με υπότιτλο *Η γέννηση της φυλακής* (1979), συστηματοποιεί με τις θέσεις του ένα προσχέδιο για μια θεωρία της εξουσίας, ένα εγχείρημα που είχε ήδη ξεκινήσει από το εναρκτήριο μάθημά του στο Collège de France το 1970, με τίτλο *Η τάξη του Λόγου*. Εκεί ο γάλλος φιλόσοφος θα εγκαινιάσει ένα νέο πρόγραμμα γενεαλογικής εξέτασης των εξουσιαστικών μηχανισμών με βάση τους οποίους θα εξηγήσει και θα αποσαφηνίσει μεταξύ άλλων και τα αντικείμενα των πρώτων ερευνών του, τα οποία σχετίζονται με την τρέλα και τη γέννηση της κλινικής.

Αρχικά, ο Πουλαντζάς προσάπτει στον Φουκώ –αλλά και στον Ντελέζ– ότι υποστηρίζει πως για τον μαρξισμό οι σχέσεις εξουσίας βρίσκονται σε θέση εξωτερικότητας έναντι όλων των άλλων τύπων σχέσεων όπως π.χ. οι οικονομικές διαδικασίες κτλ.²¹. Ο Φουκώ, όμως, όχι μόνο δεν αναφέρει πουθενά τον μαρξισμό, αλλά γράφει το ακριβώς αντίθετο από αυτό που του προσάπτει ο Πουλαντζάς: «Οι σχέσεις εξουσίας δε βρίσκονται σε εξωτερική θέση

αναφορικά με άλλους τύπους σχέσεων (οικονομικές διαδικασίες, σχέσεις γνώσης, σεξουαλικές σχέσεις), αλλά είναι ενύπαρκτες σε αυτές»²². Ο Πουλαντζάς συνεχίζει αναφέροντας ότι ο Φουκώ και ο Ντελέζ ουδέποτε κάνουν λόγο για την ταξική εξουσία, που συνδέεται με την οικονομική εκμετάλλευση και επαναλαμβάνει τον ορισμό της εξουσίας, όπως τον είχε διατυπώσει στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*: «Εξουσία είναι η ικανότητα της κάθε τάξης να πραγματώνει τα ιδιαίτερα συμφέροντά της, σε αντιθετική σχέση με την ικανότητα άλλων τάξεων να πραγματώνουν τα δικά τους»²³. Για τον Πουλαντζά, η εξουσία συναρτάται με αντικειμενικές θέσεις ριζωμένες στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας²⁴.

Ο Πουλαντζάς, λοιπόν, όχι μόνο δεν διαφοροποιείται μεθοδολογικά ως προς τον δομικό/αλτουσεριανό μαρξισμό, αφού μιλάει για «αντικειμενικές θέσεις», αλλά ούτε ως προς τις αρχικές του τοποθετήσεις. Η εξουσία έχει πάντα ένα συγκεκριμένο θεμέλιο: την εκμετάλλευση, τη θέση των τάξεων στους διάφορους μηχανισμούς και στον ίδιο τον κρατικό μηχανισμό²⁵. Σε αντίθεση με τον Φουκώ, που θεωρεί πως η εξουσία όχι μόνο δεν είναι κτήμα κανενός²⁶, αλλά περισσότερο ασκείται παρά κατέχεται²⁷, ο Πουλαντζάς αρνείται «την τερατώδη ασυναρτησία και τον χαοτικό χαρακτήρα των κρατικών πολιτικών... που ο Φουκώ αποκαλεί “μικροπολιτική της εξουσίας”»²⁸. Για τον Πουλαντζά η εξουσία και υλική είναι και ιδιοκτήτη έχει από τον οποίο ασκείται²⁹. Ο ιδιοκτήτης της εξουσίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι η αστική τάξη με τους συμμάχους της, η οποία εκμεταλλεύεται την εργατική τάξη αποσπώντας της την υπεραξία. Με τον τρόπο αυτό η αστική τάξη ασκεί την –ταξική– εξουσία της.

Σε ένα επόμενο στάδιο ο Πουλαντζάς αναφέρει ότι ο Φουκώ ανάγει την εξουσία στο κράτος και την ταυτίζει με αυτό, το οποίο περιορίζει στον σκληρό πυρήνα του τον στρατό, την αστυνομία, τα δικαστήρια, τις φυλακές κτλ.³⁰. Ο Πουλαντζάς κάνει σαφές ότι οι σχέσεις εξουσίας υπερφυλαγγίζουν σημαντικά το κράτος και τους μηχανισμούς του. Και αυτό γιατί οι αγώνες είναι εκείνοι που έχουν τον πρώτο και βασικό ρόλο έναντι των μηχανισμών και των θεσμών του κράτους. Από την άλλη πλευρά οι σχέσεις παραγωγής είναι σχέσεις εξουσίας, είναι σχέσεις ταξικές που εντάσσονται σε ένα σύστημα σχέσεων ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις και βασίζονται στη θεμελιώδη σχέση εκμετάλλευσης, η οποία αποτελεί και το πεδίο των αγώνων αυτών³¹. Θεμέλιο της ταξικής εξουσίας είναι η πάλη των τάξεων³².

Ο Φουκώ, όμως, ποτέ δεν ανέφερε ότι η εξουσία ταυτίζεται με το κράτος, και, σε αντίθεση με αυτό που αναφέρει η Στ. Τσινόρεμα, ποτέ δεν θέλησε να κατασκευάσει μια θεωρία για αυτό³³. Ο γάλλος φιλόσοφος προτείνει ότι η ανάλυση της εξουσίας πρέπει να γίνει πέρα από τα όρια του κράτους, το οποίο, παρά την παντοδυναμία των μηχανισμών του, είναι υπερδομικό σε σχέση με μια ολόκληρη σειρά πλεγμάτων εξουσίας που συνδέονται με το σώμα, τη γνώση, την οικογένεια, τη σεξουαλικότητα³⁴. Λέγοντας εξουσία, γράφει ο Φουκώ, «δεν εννοώ την “Εξουσία” ως σύνολο θεσμών και μηχανισμών που εξασφαλίζουν την υποταγή των πολιτών σε ένα δοσμένο Κράτος»³⁵. Το κράτος συλλαμβάνεται, κατά συνέπεια, ως «ένα είδος μετα-εξουσίας»³⁶, το οποίο «[...] συνίσταται στην κωδικοποίηση ενός αριθμού σχέσεων εξουσίας»³⁷ που βρίσκονται έξω και πέρα από αυτό και χωρίς την ύπαρξη των οποίων δεν μπορεί να επιβιώσει και να λειτουργήσει.

Το τρίτο σημείο της κριτικής του Πουλαντζά στον Φουκώ αφορά το Πανοπτικό οικοδόμημα. Εδώ ο Πουλαντζάς κατηγορεί ξεκάθαρα τον Φουκώ ότι συγκλίνει προς τον ιδεα-

λισμό, τον στρουκτουραλισμό και τον παραδοσιακό λειτουργισμό³⁸. Αν και θα επιστρέψουμε στο Πανοπτικό σχήμα, είναι ωστόσο ασφαλώς αρκετά παράδοξο ότι ένας από τους σημαντικότερους στρουκτουραλιστές μαρξιστές κατηγορεί κάποιον άλλο για στρουκτουραλισμό και για λειτουργισμό. Εξάλλου ο δομικός μαρξισμός του Πουλαντζά διόλου δεν διαφέρει από τον παρσονικό δομολειτουργισμό, αφού αντιμετωπίζει τους φορείς (agents) ως ανδρείκελα, ως μαριονέτες τις οποίες η δομή-κοινωνία ως μια ανθρωπόμορφη οντότητα κινεί ανεξάρτητα από τη θέλησή τους, αφού μιλάει για «αντικειμενικές θέσεις» στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας³⁹. Οι θέσεις αυτές, γράφει, «είναι ανεξάρτητες από τη θέληση αυτών των φορέων»⁴⁰. Το παράδειγμα του σχολείου και του ρόλου του εκπαιδευτικού μηχανισμού, το οποίο παραθέτει στην εισαγωγή του έργου του *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, είναι από τα πιο χαρακτηριστικά για την επιβεβαίωση της παραπάνω διαπίστωσης⁴¹.

Ένα επόμενο σημείο κριτικής του Πουλαντζά στον Φουκώ είναι ότι ο τελευταίος αγνοεί τον ρόλο του νόμου στην οργάνωση της εξουσίας και ότι με αυτόν τον τρόπο παραβλέπει τον ρόλο της φυσικής καταστολής στο πεδίο του κράτους. Παραγνωρίζει, δηλαδή, τη θέση των κατασταλτικών μηχανισμών του σύγχρονου κράτους (στρατός, αστυνομία, δικαιοσύνη) ως οργάνων άσκησης φυσικής βίας και υποτιμά τον ρόλο του νόμου στην άσκηση αυτής της εξουσίας στις σύγχρονες κοινωνίες⁴². Σύμφωνα με τον έλληνα μαρξιστή, οι απόψεις αυτές δεν ανήκουν μόνο στον Φουκώ, αλλά και σε μια σειρά από άλλους φιλοσόφους, όπως ο Πιερ Μπουρντιέ, ο Ζαν-Φρανσουά Λυοτάρ, η σχολή της Φρανκφούρτης και έμμεσα οι Ζιλ Ντελέζ και Φελίξ Γκουαταρί. Όλοι αυτοί κατά τον Πουλαντζά αναλύουν την εξουσία όχι στη βάση της οργανωμένης φυσικής βίας, αλλά στην ιδεολογικοσυμβολική χειραγώγηση, στην οργάνωση της συναίνεσης μέσω της εσωτερικεύσης και στην επιθυμία⁴³. Για αυτόν το λόγο, κατά τον Πουλαντζά, ο Φουκώ αδυνατεί να εξηγήσει την ύπαρξη των αντιστάσεων, παρά το γεγονός ότι τις θεωρεί ανύπαρκτες σε ολόκληρο το κοινωνικό πεδίο, όπως άλλωστε και τις εξουσίες⁴⁴. Αντίθετα ο Πουλαντζάς υποστηρίζει ότι το μονοπώλιο της φυσικής καταστολής γεννάει συγκεκριμένες μορφές αγώνα, έτσι ώστε να μπορούμε να πούμε ότι εξουσία και αγώνες «αλληλοπροκαλούνται και αλληλοκαθορίζονται»⁴⁵. Συμμερίζεται έτσι τον βεμπεριανό ορισμό του κράτους, αφού αναφέρει πως το κράτος κατέχει «το μονοπώλιο της φυσικής βίας», η οποία είναι όρος ύπαρξης και εχέγγυο της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, οπτική την οποία ο Φουκώ, για τον Πουλαντζά, υποτιμά και παραβλέπει. Ο Φουκώ έχει δεχθεί κριτική, ίσως όχι άδικα, στο σημείο ακριβώς της υποτίμησης της φυσικής βίας και των αντιστάσεων, αλλά και για το ότι, στην επιμονή του να απαγκιστρωθεί από τον ορθόδοξο μαρξισμό, «αρνήθηκε εξ ολοκλήρου την πολιτική εννοιολογία του και χάρισε στον τελευταίο τις έννοιες καπιταλισμός, εκμετάλλευση, ιδεολογία, βία, Κράτος και κοινωνικές τάξεις»⁴⁶. Πράγματι, η εμπειρία δείχνει ότι η φυσική βία διόλου δεν έχει υποχωρήσει προς χάριν της συμβολικής-ιδεολογικής βίας⁴⁷. Και βέβαια, κοινωνικά στρώματα που δεν έχουν γνωρίσει τη σωματική βία λόγω της ταξικής τους υπόστασης, είναι φυσικό να αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην εσωτερικεύση της καταστολής και να υποτιμούν τη φυσική βία⁴⁸. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν θα πρέπει να μελετήσουμε και άλλες μορφές «βίας», που συναρτώνται με την εσωτερικευμένη επιτήρηση, τις τεχνικές ατομικοποίησης και τις διαδικασίες ολοποίησης, η οποία στις σύγχρονες κοινωνίες

βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη της καθημερινότητάς μας⁴⁹. Ωστόσο, τα ζητήματα αυτά είναι αχανή, και μόνο μια σύντομη αναφορά θα μπορούσαμε να κάνουμε στο πλαίσιο του παρόντος κειμένου και πάντως μόνο αναφορικά με την κριτική του Πουλαντζά και τις θέσεις του Φουκώ. Μια από τις σημαντικότερες και τις πιο εφευρετικές προσφορές του Φουκώ για την εξουσία είναι ότι η τελευταία δεν σχετίζεται με την άρνηση. Είναι καιρός πια, γράφει, «να πάψουμε να περιγράφουμε πάντα τα αποτελέσματα της εξουσίας με αρνητικούς όρους... Στην πραγματικότητα η εξουσία παράγει: «παράγει κάτι το πραγματικό, παράγει τομείς αντικειμένων και λειτουργίες αλήθειας»⁵⁰. Είναι το παραγωγικό εκείνο πλέγμα που καλύπτει ολόκληρο το κοινωνικό σώμα και όχι η αρνητική βαθμίδα που ρόλος της είναι η καταπίεση⁵¹. Για τον Φουκώ, οι σχέσεις κυριαρχίας που επιβάλλουν τη βία, σε αντίθεση με τις σχέσεις εξουσίας, δεν είναι καν σχέση⁵². Οι πρώτες, σε αντίθεση με τις δεύτερες, ασκούνται σε ελεύθερα υποκείμενα, πράγμα απαραίτητο για τις σχέσεις εξουσίας⁵³. Ο Πουλαντζάς επιστρέφει με τον τρόπο αυτό σε μια εμπειρικιστική και νεοθετικιστική⁵⁴ προσέγγιση για την εξουσία του κράτους, κριτική την οποία είχε κάνει ο ίδιος στον R. Miliband, στον μεταξύ τους περίφημο διάλογο σχετικά με το κράτος⁵⁵. Από την άλλη πλευρά, όταν στην εισαγωγή του τελευταίου του βιβλίου επισημαίνει πως «το κράτος δεν μπορεί να καθιερώνει και να αναπαράγει την πολιτική κυριαρχία αποκλειστικά και μόνο με την καταστολή, τη δύναμη ή την «ωμή βία» ... (αλλά) συμβάλλει στην οργάνωση μιας συναίνεσης ορισμένων δυναστευόμενων τάξεων»⁵⁶, αλλά και αλλού όταν αναφέρει πως η νόμιμη φυσική βία δεν έχει ανάγκη στο καπιταλιστικό κράτος να ενεργοποιηθεί ως τέτοια⁵⁷, εκτιμούμε ότι δείχνει μια σωπηρή αλλά σαφή αποδοχή των φουκωικών θέσεων περί συναίνεσης, τις οποίες είδαμε πιο πάνω. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Φουκώ, «πρέπει να κόψουμε το κεφάλι του βασιλιά»⁵⁸, να πάψουμε δηλαδή να βλέπουμε την εξουσία με τους παραδοσιακούς-προνεωτερικούς όρους που τη θέλουν μόνο να καταπιέζει φανερά και απροκάλυπτα. Η εξουσία δεν επιβάλλεται βίαια: «τα υποκείμενα συγκροτούνται από αυτή και τελικά είναι εκείνα που τη διαιωνίζουν»⁵⁹. Για να το πούμε ξεκάθαρα: *σκοπός της βίας είναι ο περιορισμός ή η εξαφάνιση του υποκειμένου, ενώ της εξουσίας η συγκρότησή του*. Ο γάλλος φιλόσοφος δεν περιφρονεί την καταστολή και την ιδεολογία. Αλλά όπως είχε επισημάνει και ο Νίτσε, ένας από τους πνευματικούς του πατέρες αναφορικά με τη γενεαλογική μελέτη της εξουσίας⁶⁰, «η καταστολή και η ιδεολογία δεν συνθέτουν τη διαμάχη των δυνάμεων καθώς δεν αποτελούν παρά τη σκόνη που σηκώνεται από αυτήν»⁶¹. Πρόκειται για μια θέση που στοίχισε στον Φουκώ την έντονη κριτική περί συντηρητικών προεκτάσεων της θεωρίας του υπό την έννοια ότι η τελευταία, «αποκεφαλίζοντας τον βασιλιά», δεν προβλέπει ένα κέντρο της εξουσίας, που θα μπορούσε να καταληφθεί από μια επαναστατική πολιτική⁶². Όπως σημειώνει ο Michael Walzer: «[...]η πολιτική θεωρία του Φουκώ αποτελεί “εργαλειοθήκη” όχι για επανάσταση αλλά για τοπική αντίσταση»⁶³. Η εγκατάλειψη ωστόσο του ενός και μοναδικού εχθρού δεν συνεπάγεται απαραίτητα θεωρητική μετριοπάθεια και πολιτικό υποχωρητισμό. «Αντιθέτως: η αναγνώριση της μη αναγώγιμης πολυμορφίας των κοινωνικών συγκρούσεων θα 'πρεπε να συνοδεύεται από την όξυνση της συγκρουσιακής διάστασης της εννοιολογίας της εξουσίας»⁶⁴.

Αναφορικά τώρα με τις έννοιες των κοινωνικών τάξεων και των αντιστάσεων, ο Φουκώ όχι μόνο δεν παραβλέπει τις ταξικές διαφορές, αλλά στην *Ιστορία της Σεξουαλικότητας*

τονίζει ότι η σεξουαλικότητα δεν λειτουργεί κατά τρόπο συμμετρικό στις κοινωνικές τάξεις⁶⁵, αλλά και ότι χρησιμοποιήθηκε ως μέσο οικονομικού έλεγχου και πολιτικής υποταγής⁶⁶. Αλλά και για το Πανοπτικό σχήμα αναφέρει πως πρόκειται για μια μηχανή με την οποία η αστική τάξη κατάφερε να παγιώσει την εξουσία της⁶⁷. Ο Φουκώ δεν ενδιαφέρθηκε ποτέ να κάνει μια ταξική ανάλυση ούτε του συστήματος της σεξουαλικότητας ούτε του συστήματος των πειθαρχιών. Για το λόγο αυτόν ο Πουλάντζας, αλλά και όλοι όσοι είναι προσανατολισμένοι προς την κατεύθυνση της ταξικής ανάλυσης της εξουσίας, του ασκούν κριτική για το ζήτημα των αντιστάσεων. Μια άλλη οπτική και αφετηρία για την ανάγνωση των κοινωνικών σχέσεων δεν σημαίνει παραγνώριση των ήδη υπάρχουσών αναγνώσεων, πόσο μάλλον όταν, κατά τον ίδιο τον Πουλάντζα, τις εμπλουτίζουν⁶⁸. Ο Πουλάντζας αναφέρει ότι ο Φουκώ φτάνει σε λογικό αδιέξοδο, αφού δεν μπορεί να απαντήσει στο ερώτημα ποιό νόημα έχει η αντίσταση και από πού πηγάζει. Θεωρεί πως για τον Φουκώ ανατροπή της εξουσίας είναι αδύνατη, γιατί για αυτόν οι εξουσίες και οι αντιστάσεις είναι δυο ισοδύναμοι πόλοι. Για τον Φουκώ εξουσία είναι «[...] να δομείς το ενδεχόμενο πεδίο δράσης των άλλων»⁶⁹, συνεπώς η εξουσία δεν είναι ανίκητη γιατί μέσα σε αυτήν ενυπάρχει και το στοιχείο της αντιεξουσίας. Ξεκινώντας από το μικροεπίπεδο της μοριακής κίνησής της, μας καλεί να μελετήσουμε τις μικροσκοπικές συνάψεις μέσα από τις οποίες η εξουσία περνάει και συνεχίζεται⁷⁰. Γι' αυτόν το λόγο οι μικροαντιστάσεις, αν και υπάρχουν μέσα στο στρατηγικό πεδίο της εξουσίας, δεν είναι άνευ περιεχομένου και σημασίας. Η ύπαρξη αντιστάσεων εκεί όπου πηγάζουν οι εξουσίες δεν αποτελεί μια ταυτολογία⁷¹. Η εξουσία δεν είναι πάντα νικήτρια και η αντίσταση δεν είναι πάντα καταδικασμένη στην ήττα. Ποτέ δεν είμαστε παγιδευμένοι από την εξουσία⁷². Και αυτό που κάνει δυνατή μια επανάσταση είναι η στρατηγική κωδίκωση αυτών των σημείων αντίστασης. Ο Φουκώ δεν ευαγγελίζεται μια άλλη κοινωνία χωρίς εξουσίες, αλλά μια πολιτική σκέψη που δεν θα περιγράφει την αθλιότητα, που δεν θα πέφτει σε «επαναστατικές υποσχέσεις της μέρας ή της νύχτας»⁷³. Για τον Φουκώ, που δεν βλέπει την εξουσία ταξικά, ανατροπή των εξουσιαστικών σχέσεων, της δόμησης δηλαδή του πεδίου της δυνατής εμπειρίας των άλλων⁷⁴, μπορούμε να έχουμε κάθε στιγμή και σε κάθε τόπο. Αντί λοιπόν ο Φουκώ να οικοδομεί μια συνολική θεωρία πάνω στην εξουσία, προτείνει τη μελέτη της «σύγκρουσης των στρατηγικών της θέσεων»⁷⁵. Όπως αναφέρει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς: «Μέσα στην εγγενή τους πολυσημία, τα πρόσωπα της εξουσίας είναι άπειρα, αλληλοκαλυπτόμενα και εναλλάξιμα»⁷⁶. Για τον Φουκώ δεν υπάρχει σχέση εξουσίας χωρίς δυνατή διαφυγή⁷⁷. Έτσι, η εξουσία μπορεί να οριστεί και ως «το κυμαινόμενο και πάντα αντιστρέψιμο προϊόν του ατέρμονος παιγνίου ανάμεσα στις ελεύθερες δυνάμεις και βουλήσεις που συναντιούνται μέσα στον ατέρμονα άδηλο και πολύσημο χρόνο»⁷⁸. Και η διαπίστωση αυτή αποκλείει, με τη σειρά της, αυτομάτως την έννοια της βίας, ενώ παράλληλα δημιουργεί ένα χώρο δυνατής –και απαραίτητης– αντίδρασης και αντίστασης από την πλευρά του εξουσιαζόμενου υποκειμένου. Αντίθετα για τον Πουλάντζα υπάρχουν μόνο τα συλλογικά υποκείμενα, οι κοινωνικές τάξεις, οι οποίες δεν είναι σύνολα ατόμων, αλλά αντανακλούν αντικειμενικές θέσεις ριζωμένες στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας⁷⁹. Οι αντικειμενικές αυτές θέσεις που κατέχουν οι φορείς στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας προσδιορίζουν και τις αντικειμενικές, άρα και μη αναστρέψιμες, θέσεις/σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας. Επομένως, καθώς αναπαράγεται η ταξική

κυριαρχία, θεμελιώδες χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁸⁰, αναπαράγεται και ταξική εξουσία, η οποία είναι αδύνατο να ανατραπεί παρά μόνο με την κατάργηση των ίδιων των κοινωνικών τάξεων. Για τον Φουκώ, αφού δεν υπάρχει «η εξουσία», αλλά «οι εξουσίες», οι οποίες είναι «ριζωμένες στο σύστημα κοινωνικών σχέσεων και διαδράσεων»⁸¹, δεν υπάρχει μονόδρομος για την ανατροπή των εξουσιών, ενώ για τον Πουλαντζά ο δρόμος είναι ένας.

Θα συμφωνήσουμε λοιπόν με τον St. Hall ότι έχουμε μια συνάντηση δυο Παραδειγμάτων (Paradigm), τα οποία όμως χαρακτηρίζονται από ασυμμετρία (incommensurability)⁸². Ο Φουκώ εισάγει μια «μικροπολιτική της εξουσίας», μια εξουσία που διαχέεται και στα πιο ενδόμυχα τριχοειδή αγγεία του κοινωνικού σώματος. Αυτό δεν σημαίνει ότι αρνείται την ύπαρξη της κρατικής εξουσίας ή των οποιωνδήποτε άλλων θεσμικών μορφωμάτων. Υποστηρίζει, όμως, πως, για να αναλύσουμε τους θεσμούς αυτούς, πρέπει να ξεκινήσουμε από την ανάλυση των σχέσεων εξουσίας και όχι το αντίθετο. Αντί λοιπόν να αναρωτιόμαστε ποιες ταξικές σχέσεις εξουσίας κρύβονται για παράδειγμα πίσω από τη σταυροφορία εναντίον του ανιανισμού τον 18ο αιώνα, θα πρέπει να προσπαθήσουμε να μελετήσουμε ποιои μηχανισμοί εξουσίας αρθρώθηκαν σε αυτές τις πρακτικές, «ποιες είναι οι πιο άμεσες, οι πιο τυπικές σχέσεις εξουσίας που βρίσκονται σε κίνηση»⁸³. Η εξουσία λοιπόν μπορεί να υποβάλλει, να ενθαρρύνει, να καταναγκάζει ή να περιορίζει, να διευρύνει ή να περιστέλλει, να διευκολύνει ή να δυσχεραίνει⁸⁴, αλλά και να παράγει, αλλάζοντας διαρκώς μορφές και περιεχόμενα, αφού δεν πρόκειται για την παγίωση κάποιας νίκης, αλλά για την επιτόπια επικύρωση των στρατηγικών της θέσεων τη δεδομένη στιγμή.

Ο Πουλαντζάς αντίθετα έχει ως αφετηρία και κατάληξη τη γνωστή μαρξιστική θέση της ταξικής κατοχής και άσκησης της εξουσίας, η οποία έχει τις ρίζες της στις σχέσεις παραγωγής. Υπάρχουν, ωστόσο, όπως αναφέρει, σχέσεις εξουσίας (εκτός από το παράδειγμα άντρα-γυναίκας δεν αναφέρει άλλο) οι οποίες, αν και δεν είναι ταξικές, σε μια ταξική κοινωνία αποκτούν ταξική υπόσταση⁸⁵. Αυτός ο μετασχηματισμός γίνεται με την παρέμβαση του Κράτους. Την πρωτοκαθεδρία των εξουσιών σε έναν κοινωνικό σχηματισμό διαιρεμένο σε τάξεις την κατέχει η πολιτική εξουσία που θεμελιώνεται στις σχέσεις εκμετάλλευσης και στην οικονομική εξουσία. Η μεταβολή για τον Πουλαντζά των άλλων πεδίων της εξουσίας δεν είναι δυνατή χωρίς τη μεταβολή της πολιτικής/οικονομικής εξουσίας, μια μεταβολή που ωστόσο δεν είναι από μόνη της αρκετή⁸⁶, χωρίς βέβαια να αναφέρεται πούθενά ποια είναι αυτά τα πεδία, αν ποτέ καταργούνται ή απλώς μεταβάλλονται, τι άλλο θα πρέπει να γίνει και σε ποιο επίπεδο για την πλήρη κατάργησή τους ή με ποιον τρόπο παίρνουν ταξική μορφή αυτές οι μη ταξικές σχέσεις εξουσίας. Τέλος, θα παρατηρούσαμε μια παλινδρόμηση στη σχέση του Πουλαντζά, αφού από τη μια πλευρά θέλει να διαφοροποιηθεί από μια αλτουσεριανή αντίληψη του κράτους που λειτουργεί αυστηρά μέσα στο πλαίσιο των κατασταλικών και ιδεολογικών μηχανισμών του και να προσπαθήσει να δημιουργήσει μια θεωρητική κατασκευή για την υλικότητα του κράτους που θα επεκτείνεται πέρα από τα περιοριστικά όρια που συνδέονται με το πλαίσιο «καταστολή-ιδεολογία», αλλά από την άλλη πλευρά προσπαθεί να διατηρήσει τη θεμελιακή σημασία που έχει η φυσική βία για την καθιέρωση και τη διατήρηση της εξουσίας.

Θεωρητικές αντιστοιχίες ή επιρροές;

Έχουμε ήδη προδιαγράψει κάποια στοιχεία για τη φουκωική έννοια της εξουσίας, ένα από τα χαρακτηριστικά της οποίας για τον γάλλο στοχαστή είναι και ο θετικός της ρόλος. Ήδη από τις πρώτες σελίδες του πρώτου τόμου της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας* αμφιβάλλει για το αν η εξουσία «σε κοινωνίες σαν τις δικές μας είναι καταπιεστική»⁸⁷, αν δηλαδή ανήκει στην τάξη της άρνησης, της απαγόρευσης και του αποκλεισμού. Και πιο κάτω αποφαίνεται ότι «οι σχέσεις εξουσίας εκεί που λειτουργούν παίζουν άμεσα παραγωγικό ρόλο»⁸⁸. Η εξουσία παράγει πραγματικότητα⁸⁹. Πρόκειται για μια θέση που έρχεται σε αντίθεση με την κυρίαρχη υπόθεση της καταστολής και η οποία εντοπίζει την εξουσία ακόμα και σε χώρους που είναι παραδοσιακά συνδεδεμένοι με μια έννοια απειλευθέρωσης, όπως, π.χ., η σεξουαλικότητα. Και είναι πρωτίστως σε αυτούς τους χώρους που πρέπει να στραφεί η μελέτη του εξουσιαστικού φαινομένου, αφού είναι «[...] η προφανής ουδετερότητα και η πολιτική αφάνεια των τεχνικών της εξουσίας που τους κάνει τόσο επικίνδυνους»⁹⁰. Το πολιτικό μας καθήκον, επομένως, συνίσταται στην αποκάλυψη εκείνων των θεσμών «που μοιάζει να 'ναι ανεξάρτητοι [από την εξουσία] ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι»⁹¹, όπως, π.χ., η οικογένεια, το σχολείο και το πανεπιστήμιο, η ιατρική και η ψυχιατρική κ.ο.κ.

Το ίδιο ισχύει και για το καπιταλιστικό κράτος στον Πουλαντζά: «δρα κατά τρόπο θετικό, δημιουργεί, μεταμορφώνει, φτιάχνει πραγματικότητες»⁹², γεννά –ταξικές– εξουσίες.⁹³ Το κράτος δεν λειτουργεί αποκλειστικά στηριγμένο πάνω στα ζεύγη «καταστολή-απαγόρευση» και «ιδεολογία-απόκριση», δεν περιορίζεται στον υλικό και ιδεολογικό ρόλο του, αλλά τα ξεπερνά στον βαθμό που δρα κατά τρόπο θετικό παράγοντας με τον τρόπο αυτό, όπως θα τονίσει ο Πουλαντζάς, «το υλικό υπόβαθρο της συναίνεσης των μαζών στην εξουσία».⁹⁴ Η ανάλυση του κράτους που προτείνει ο Πουλαντζάς δεν περιορίζεται στην άσκηση κυριαρχίας μέσα από τους ιδεολογικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς, αλλά τους υπερφαλαγγίζει⁹⁵. Ταυτόχρονα η έννοια του κράτους στον Πουλαντζά αλλά και της εξουσίας στον Φουκώ χαρακτηρίζονται από ένα κοινό χαρακτηριστικό: είναι και τα δύο μια σχέση⁹⁶. Για τον πρώτο, το κράτος είναι η υλική συμπίκνωση ενός συσχετισμού κοινωνικών δυνάμεων⁹⁷, ενώ για τον Φουκώ η εξουσία είναι το πλήθος των σχέσεων δύναμης⁹⁸.

Έτσι το ερώτημα από πού και γιατί η εξουσία ταυτίζεται με το αντίστοιχο ερώτημα για το κράτος⁹⁹. Ωστόσο, και τα δύο ερωτήματα προσκρούουν «όχι μόνο στην αγνή ιστορική περιπλοκότητα του κοινωνικού και του πολιτικού φαινομένου, αλλά και στην επιστημολογική σαθρότητα όλων των υποστασιοποιημένων ουσιολογικών προσεγγίσεων»¹⁰⁰. Τόσο η καταγωγή του κράτους όσο και της εξουσίας, όπως και όλων των οικουμενικής εμβέλειας «πρώτων» φαινομένων, «δεν εξαντλούνται ούτε με λογικές αναγωγές, ούτε με ιστορικές αναδρομές ούτε με ανθρωπολογικές ή ψυχαναλυτικές γενικεύσεις»¹⁰¹.

Ένα δεύτερο σημείο άμεσης συνάντησης του Πουλαντζά με τον Φουκώ είναι η χρήση του ζεύγματος «γνώση-εξουσία». Πράγματι, ένα από τα πιο ευρηματικά σημεία του Πουλαντζά στο τελευταίο έργο του είναι η έννοια της «θεσμικής υλικότητας» του καπιταλιστικού κράτους. Εκεί ο Πουλαντζάς αναλύει τον ρόλο του κράτους στην οργάνωση της διάκρισης πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όπου το

ίδιο το κράτος αποτελεί χαρακτηριστική υλική ενσωμάτωση της πνευματικής εργασίας στον χωρισμό της με τη χειρωνακτική¹⁰². Στην περιγραφή του τρόπου με τον οποίο το κράτος αφθρύνει, υλοποιεί και οργανώνει αυτή τη διάκριση, ο Πουλαντζάς χρησιμοποιεί τη σύζευξη «γνώσης-εξουσίας»¹⁰³, ένα ζεύγμα που διαπερνά σχεδόν ολόκληρο το έργο του Φουκώ, ως κεντρικός μοχλός συγκρότησης του υποκειμένου¹⁰⁴. Η συσχέτιση γνώσης και εξουσίας μέσα στο καπιταλιστικό κράτος σημαίνει την ύπαρξη οργανικών σχέσεων ανάμεσα στην πνευματική εργασία και στις πολιτικές σχέσεις κυριαρχίας. Το καπιταλιστικό κράτος, για τον Πουλαντζά, μέσα από μια σειρά «τελετουργιών, μορφών λόγου και δομικών τρόπων θεματοποίησης και πραγμάτευσης των προβλημάτων»¹⁰⁵, μονοπωλεί τη γνώση και αποκλείει με αυτόν τον τρόπο τις μάζες από οποιαδήποτε αποτελεσματική συμμετοχή στην πολιτική εξουσία.

Το τρίτο κομβικό σημείο το οποίο συναντάμε και στους δυο στοχαστές είναι η έννοια της βιοεξουσίας και της βιοπολιτικής, στοιχεία απαραίτητα για την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Πρόκειται για μια πολιτική τεχνολογία του σώματος, όπου το τελευταίο δεν είναι απλώς μια βιολογική οντότητα, αλλά μια πολιτική σύνθεση όπου το κράτος, με τη θέσπιση ενός σωματικού καθεστώτος, το εγκλείει μέσα στους θεσμούς και στους μηχανισμούς του¹⁰⁶. Μια τέτοια υποταγή του σώματος και των δυνάμεών του επιτυγχάνεται μέσα από μια πολιτική τεχνολογία, η οποία για τον Φουκώ αποτελεί «μια ορισμένη γνώση του σώματος που δεν είναι ακριβώς η επιστήμη της τεχνολογίας του ...αλλά η συνοχή των αποτελεσμάτων της»¹⁰⁷. Η πολιτική τεχνολογία του σώματος, τονίζει ο Πουλαντζάς, «έχει το πρώτο βήμα της μέσα στο πλαίσιο αναφοράς των σχέσεων παραγωγής και του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας»¹⁰⁸. Αυτή η εξατομίκευση –την οποία περιγράφει με ανάγλυφο τρόπο ο Φουκώ στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*¹⁰⁹– αποτελεί το υλικό αποτέλεσμα των πρακτικών και τεχνικών του κράτους που διαπλάθει και καθυποτάσσει αυτό το πολιτικό σώμα¹¹⁰. Το κράτος είναι αυτό που συμβάλλει, για τον Πουλαντζά, στο πλάσιμο της ατομικότητας, καθώς καθιερώνει, θεσμοποιεί και παράγει με τη συγκρότηση οικονομικών/κοινωνικών μονάδων ως νομικών και πολιτικών ατόμων, προσώπων/υποκειμένων, οργανώνοντας με αυτό τον τρόπο τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Το κράτος, με το σύνολο των υλικών/ιδεολογικών πρακτικών του (ιδεολογία της εξατομίκευσης) συγκροτεί τα άτομα ως «απομονωμένα υποκείμενα»¹¹¹. Με ποιον τρόπο όμως; Με τον ιδιαίτερο οργανικό τρόπο με τον οποίο το κράτος συνδέεται με τις σχέσεις παραγωγής, η οποία είναι μια σχέση «φυσικής αυτονομίας» του κράτους από αυτές τις σχέσεις και ταυτόχρονα του κράτους ως του βασικότερου παράγοντα ο οποίος συμπυκνώνει, υλοποιεί και ενσαρκώνει τις πολιτικο-ιδεολογικές σχέσεις, μέσα στις σχέσεις αυτές και στην αναπαραγωγή τους. Η δομή των σχέσεων παραγωγής επιβάλλει ένα πλαίσιο εργασιακής διαδικασίας, το οποίο εκφράζεται με τις μεθόδους του κοινωνικού καταμερισμού και της διασκόρπισης, πλαίσιο το οποίο αποτελεί και έκφραση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, και το οποίο συνίσταται στην «οργάνωση ενός χωροχρόνου ταυτόχρονα ασυνεχούς, ομοιογενούς, τεμαχισμένου, κερματισμένου... δικτυωμένου και κυψελοειδούς όπου το κάθε τεμάχιο (άτομο) έχει τη θέση του, όπου το κάθε χώρημα αντιστοιχεί σ' ένα τεμάχιο (άτομο)»¹¹². Δεν υπάρχει συνεπώς πιο καθαρή μεταφορά του Πανοπτικού σχήματος το οποίο ο Πουλαντζάς, αν και άμεσα το απορρίπτει, ταυτόχρονα το οικειοποιείται. Γράφει ο Φουκώ: «Ο πειθαρχικός χώρος τείνει

να διαιρείται σε τόσα τεμάχια όσα είναι και τα σώματα ή τα στοιχεία που πρέπει να κατανεμηθούν»¹¹³. Έτσι ο έλληνας μαρξιστής προσφεύγει στον Φουκώ όταν προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο πλάθεται αυτή η ατομικότητα μέσω των «τεχνικών της γνώσης» (επιστήμη) και των «πρακτικών εξουσίας» στις οποίες ο Φουκώ απέδωσε τον όρο «πειθαρχίες»¹¹⁴. Οι τελευταίες είναι επιμέρους μηχανισμοί που λειτουργούν σε πολλαπλά επίπεδα, ενέχουν συγκεκριμένες μορφές γνώσης, καθιερώνουν ατομικές και κοινωνικές κανονικότητες, χειρίζονται αποκλίσεις και έχουν ως στόχο την κανονικοποίηση¹¹⁵. Ο Φουκώ χρησιμοποιεί τον όρο πειθαρχία για να χαρακτηρίσει έναν συγκεκριμένο τρόπο άσκησης της εξουσίας, της οποίας απαραίτητη προϋπόθεση είναι μια νέα αντίληψη για την οργάνωση του χώρου και του χρόνου. Πρόκειται για μια ιστορικά συγκεκριμένη δράση της εξουσίας, η οποία εξασφαλίζει τον έλεγχο και την εποπτεία των ατόμων μέσω των αλλαγών στη ρύθμιση του χώρου και του χρόνου, ενός χρόνου που και αυτός διαιρείται, εξειδικεύεται και χρησιμοποιείται με εντατικό και εξαντλητικό ρυθμό, έτσι ώστε να αποσπώνται από το άτομο οι περισσότερες ωφέλιμες δυνάμεις¹¹⁶. Η εξουσία, καθώς σπονδυλώνεται άμεσα στον χώρο και τον χρόνο δημιουργεί για τον Φουκώ το «σώμα-μηχανή»¹¹⁷ ή για τον Πουλαντζά ένα σώμα «απλό εξάρτημα της μηχανής»¹¹⁸, απαλλοτριωμένο από τα μέσα παραγωγής στον καπιταλισμό. Αυτές οι χωροχρονικές μήτρες οι οποίες για τον Φουκώ είναι απαραίτητα συστατικά στοιχεία, ο σκληρός πυρήνας της ανάπτυξης των πειθαρχικών συστημάτων –τα οποία αντικατέστησαν την αρχή «παρακράτηση-βία» με την αρχή «ηριότητα-παραγωγή-κέρδος»¹¹⁹– είναι για τον Πουλαντζά απαραίτητες προϋποθέσεις για τον καπιταλιστικό κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας¹²⁰. Άλλωστε, όπως τονίζει ξεκάθαρα ο Φουκώ, η εξουσία δεν οικοδομείται σε ένα πεδίο ανεξάρτητο από τις οικονομικές διαδικασίες και τις παραγωγικές σχέσεις ούτε θα μπορούσε να έχει νόημα έξω από αυτές¹²¹.

Η θετικότητα του κράτους που δεν περιορίζεται μόνο στην καταστολή και στη φυσική βία, αλλά όπως η εξουσία «παράγει», η εννοιολογική σύνδεση κράτους και εξουσίας ως συστημάτων σχέσεων, το ζεύγμα «γνώση-εξουσία» έτσι όπως αρθρώνεται από το καπιταλιστικό κράτος στη θεσμική υλικότητά του και ο θεμελιώδης ρόλος της βιοεξουσίας στην ανάπτυξη των σχέσεων παραγωγής είναι, όπως είδαμε, τα βασικότερα σημεία συνάντησης των δυο στοχαστών¹²².

Ανακεφαλαιώνοντας καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο Ν. Πουλαντζάς, σαφώς επηρεασμένος από τη σκέψη του Μ. Φουκώ, καταφέρει μέσα στο πλαίσιο της μαρξιστικής του οπτικής να μετασηματίσει τις φουκωϊκές έννοιες της θετικότητας, της βιοεξουσίας καθώς και τη χρήση του ζεύγματος «γνώση-εξουσία» και να εντάξει τα παραπάνω χωρίς μηχανιστικό τρόπο και έντεχνα στη δική του προβληματική. Με τον τρόπο αυτό καταφέρει ταυτόχρονα να εμπλουτίσει και την ίδια τη μαρξιστική σκέψη.

Από την άλλη πλευρά όμως πρόκειται για δυο Παραδείγματα τα οποία, ιδιαίτερα ως προς την έννοια της εξουσίας, εκτιμούμε ότι παραμένουν ασύμμετρα. Για τον Μ. Φουκώ, η εξουσία δεν ανήκει σε συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες ατόμων, δεν έχει έναν και μόνο γενέθλιο τόπο, δεν εντοπίζεται σε συγκεκριμένους πολιτικούς φορείς και θεσμούς, αλλά διαπερνά ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό, συνιστώντας έτσι ένα δίκτυο σχέσεων και έναν συσχετισμό δυνάμεων. Δεν πρόκειται λοιπόν για μία, αλλά για πολλές εξουσίες, και πιο συγκεκριμένα για σχέσεις εξουσίας. Οι σχέσεις αυτές είναι υπό διαρκή αμφισβήτηση και μόνι-

μη διαπραγμάτευση, αφού οι «θέσεις» των «αντιπάλων» διακυβεύονται κάθε στιγμή με το ενδεχόμενο να ανατραπούν και να υποκατασταθούν από άλλες «θέσεις» στο σύστημα των σχέσεων αυτών. Από την άλλη πλευρά για τον Πουλαντζά η μητρα παραγωγής της εξουσίας είναι οι ίδιες οι κοινωνικές τάξεις. Αν και ο έλληνας στοχαστής δέχεται ότι υπάρχουν εξουσίες που δεν συμπίπτουν με τις ταξικές, καταλήγει ωστόσο στο συμπέρασμα ότι σε τελική ανάλυση δεν υπάρχει άλλη εξουσία παρά μόνο μία, η ταξική, θεμέλιο της οποίας είναι ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας. Και είναι το Κράτος εκείνο που παρεμβαίνει σε κάθε εξουσία για να της προσδώσει ταξική σημασία. Συνεπώς η εξουσία και κάτοχο έχει, την άρχουσα τάξη σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό, αλλά και γενέθλιο τόπο: την πάλη των τάξεων και την παραγωγή της υπεραξίας. Με αυτή όμως την έννοια ο Πουλαντζάς δίνει πρωτεύοντα ρόλο στο οικονομικό στοιχείο.

Ενώ λοιπόν στην πρώτη περίπτωση θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για πολλές εξουσίες ριζωμένες στον κοινωνικό καταμερισμό των δράσεων των υποκειμένων, στη δεύτερη έχουμε να κάνουμε με μία ταξική εξουσία ριζωμένη στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας.

Τέλος, θα προτείναμε ένα πεδίο έρευνας που θα εξέταζε έναν –ακόμα– κοινό τόπο ενδιαφερόντων των δυο στοχαστών, λιγότερο «ορατό» αυτή τη φορά. Το πεδίο αυτό αφορά τη μελέτη των μορφών νοσηματοδότησης του χώρου, έτσι όπως αυτές αρθρώνονται στις επιμέρους θεωρίες τους, για μια προβληματική που συνδέεται με τη διαδικασία συγκρότησης του έθνους-κράτους. Πρόκειται για τη σύζευξη, από την πλευρά του Φουκώ, του έργου του *Οι λέξεις και τα πράγματα με το Επιτήρηση και Τιμωρία* αναφορικά με τις χωρικές έννοιες¹²³ και στη χωρική μήτρα του κράτους από την πλευρά του Πουλαντζά¹²⁴.

Αλλά αυτή είναι μια προβληματική που ελπίζουμε να μας απασχολήσει κάποια άλλη στιγμή, χωρίς αυτό προφανώς να σημαίνει κανενός είδους «αποκλειστικότητα». «Αποκλειστικότητες» και γόνιμος διάλογος που απαιτεί αναστοχασμό δεν συμβαδίζουν.

Σημειώσεις

1. Ν. Πουλαντζάς, *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1982, σ. 97.
2. Γ. Βέλτσος, «Θεωρητικές αντιστοιχίες στη σκέψη του Michel Foucault και του Νίκου Πουλαντζά», *Αντί*, τχ. 181, 1981. Το κείμενο αναδημοσιεύτηκε στο Γ. Βέλτσος, *Αντι-κειμένα*, Αθήνα, Γνώση, 1982, σ. 113-141.
3. Στ. Τσινορέμα, «Πουλαντζάς και Φουκώ: όψεις μιας κριτικής συνάντησης», *Ο Πολίτης*, τχ. 96, Δεκέμβριος 1988, σ. 35-40.
4. Κ. Δοξιάδης, *Κοινωνία, Ιδεολογία, Ηθική*, Πλέθρον, Αθήνα, 2000, σ. 21. Τα έργα αυτά είναι το *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Κέδρος-Ράπτας, Αθήνα, 1989 και το *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τόμ. Ι, *Η δίψα της γνώσης*, Ράπτας, Αθήνα, 1982, σ. 117.
5. Ν. Πουλαντζάς, «Πρέπει να γίνει άνοιγμα των ιδεολογικών μετώπων», *Διαβάζω*, τχ. 27, Ιούνιος, 1980, σ. 44.
6. Ν. Πουλαντζάς, «Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός. Ένα βιβλίο πυροβολισμός», συνέντευξη στην Ηρα Φελουκατζή, *Τα Νέα*, 4/2/1978.
7. Bob Jessop, *Nicos Poulantzas, Marxist Theory and Political Strategy*, Mc Millan, London, 1985, σ. 115.
8. Ν. Πουλαντζάς, *Το Κράτος...*, ό.π., σ. 15.
9. Ό.π., σ. 184 και 208.
10. Ό.π., σ. 35.
11. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987, σ. 18.

12. Ν. Πουλιαντζάς, *Το Κράτος...*, ό.π., σ. 37.
13. Ό.π., σ. 185.
14. Ό.π., σ. 17.
15. Ό.π., σ. 208.
16. Κ. Μαρχ, *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, σ. 59.
17. Ν. Πουλιαντζάς, ό.π., σ. 97 και 35-38. Βλ. επίσης Barry Smart, *Foucault, Marxism and Critique*, Routledge, London, 1985, σ. 97.
18. Ν. Πουλιαντζάς, ό.π., σ. 38.
19. Ν. Πουλιαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις...*, ό.π., σ. 16.
20. Ν. Πουλιαντζάς, *Το κράτος...*, ό.π., σ. 62.
21. Ν. Πουλιαντζάς, ό.π., σ. 50.
22. Μ. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τόμ. Ι, ό.π., σ. 117.
23. Ν. Πουλιαντζάς, ό.π., σ. 51. Βλ. επίσης και Ν. Πουλιαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμ. Ι, Θεμέλιο, Αθήνα, 1975, σ. 142.
24. Ν. Πουλιαντζάς, *Το Κράτος...*, ό.π., σ. 50. Για αυτή την «παράδοξη», όπως την ονομάζει ο Γ. Βέλτσος, του Ν. Πουλιαντζά, βλ. Γ. Βέλτσος, *Αντι-κείμενα*, ό.π., σ. 127-128. Η κριτική του Ντελέζ στο περιοδικό *Critique* στην οποία παρατέμνει ο Πουλιαντζάς και την οποία μνημονεύει ο Βέλτσος έχει ήδη μεταφραστεί στα ελληνικά με τον τίτλο «Ένας νέος χαρτογράφος», στο Gilles Deleuze, *Φουκώ*, Πλέθρον, Αθήνα, 2005, σ. 51-84.
25. Ν. Πουλιαντζάς, ό.π., σ. 212.
26. Μ. Foucault, ό.π., σ. 115.
27. Μ. Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Κέδρος-Ράπτα, Αθήνα, 1989, σ. 39 και 267.
28. Bob Jessop, «Η στρατηγική επιλεκτικότητα του κράτους: σκέψεις σχετικά με ένα θέμα του Πουλιαντζά», στο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς – Άλκης Ρήγος (επιμ.), *Η Πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλιαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Θεμέλιο-Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα, 2001, σ. 96.
29. Θανάσης Αλεξίου, «Η πολιτική οικονομία του σώματος: από το πραγματοποιημένο σώμα στο άκνετρο σώμα», *Θέσεις*, τχ. 91, Απρίλιος-Ιούνιος 2005, σ. 103.
30. Ν. Πουλιαντζάς, ό.π., σ. 51.
31. Ό.π., σ. 64.
32. Στο ίδιο.
33. Στ. Τσινόρεμα, ό.π., σ. 170.
34. Μ. Foucault, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, Ψυλόν, Αθήνα, 1987, σ. 24.
35. Μ. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, ό.π., σ. 115.
36. Μ. Foucault, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Ψυλόν, Αθήνα, 1991, σ. 25.
37. Στο ίδιο.
38. Ν. Πουλιαντζάς, ό.π., σ. 96.
39. Βλ. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα, 1978, σ. 110, καθώς και *Μεταμαρξιστικές προοπτικές*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 27 κε. του ίδιου. Και ο λειτουργισμός χαρακτηρίζεται από μια υποτίμηση, αν όχι εξαφάνιση, των φορέων δράσης και ο δομισμός από έναν αποκλεισμό του υποκειμένου. Για το πρώτο ζήτημα βλ. Ν. Μουζέλης, *Επιστροφή στην κοινωνιολογική θεωρία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1997, σ. 25-73, ενώ για το δεύτερο βλ. Στ. Τσινόρεμα, ό.π., σ. 153. Πράγματι το έργο του Φουκώ χαρακτηρίζεται από την έλλειψη υποκειμένου όπως άλλωστε και το έργο του Πουλιαντζά. Θεωρητικοί όπως ο Lukes πιστεύουν ότι η φουκωική αντικατάσταση της αλήθειας του υποκειμένου από την αλήθεια της δομής, χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των στρουκτουραλιστών, φέρνει τον Φουκώ αντιμέτωπο με το πρόβλημα του ντετερμινισμού που απορρέει από την αεφυροση του δρώντος αυτού/υποκειμένου. Βλ. David Couzens Hoy (επιμ.), «Power, Repression, Progress: Foucault, Lukes and the Frankfurt School», στο David Couzens Hoy (επιμ.), *Foucault: A Critical Reader*, Basil Blackwell Ltd., Oxford 1992, σ. 127-128. Ωστόσο η στρουφή του ύστερου Φουκώ στο υποκείμενο, έτσι όπως αυτή διαφαίνεται και από τη ρητή διατύπωσή του ότι αυτό που συνιστά το γενικό θέμα των ερευνών του δεν είναι η εξουσία αλλά το υποκείμενο, φαίνεται ικανή να ανατρέψει μια τέτοια θέση. Βλ. Μ. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τόμ. 2, *Η χρήση των απολαύσεων*, Κέδρος-Ράπτα, Αθήνα, 1989, σ. 14, *Η μικροφυσική...*, ό.π., σ. 76 του ίδιου καθώς και Σιωμάτης Δεληβογιατζής, *Προς μια εμπενητική κριτική. Η περίπτωση Foucault*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1989, σ. 100.
40. Ν. Πουλιαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις...*, ό.π., σ. 16.
41. Ό.π., σ. 44.
42. Ν. Πουλιαντζάς, *Το Κράτος...*, ό.π., σ. 110.

43. Βλ. Gilles Deleuze – Felix Guattari, *Ο Αντι-Οιδίπους. Καπιταλισμός και σχιζοφρένεια*, Ράππας, Αθήνα, 1981, σ. 38. Πράγματι ο Πουλαντζάς θα ήταν αδύνατο να δεχθεί μια τέτοια θεώρηση που συνδέει την εξουσία με την επιθυμία γιατί καταργείται με αυτόν τον τρόπο η έννοια του συμφέροντος, των αγώνων και της ταξικής πάλης. Όπως επίσης τονίζει ο Θ. Αλεξίου, η συχνότητα εμφάνισης των ασθενειών και των ψυχικών διαταραχών που εκτίθενται στις διαλυτικές, όπως τις ονομάζει, συνέπειες του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, καταρρίπτει το επιχείρημα για δήθεν συναίνεση των ατόμων. Βλ. Θ. Αλεξίου, *ό.π.*, σ. 103.
44. *Ο.π.*, σ. 110, καθώς και M. Foucault, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 103.
45. N. Πουλαντζάς, *ό.π.*, σ. 116.
46. Κ. Δοξιάδης, «Η αυτοκτονία της θεωρίας», στο Κ. Τσουκαλάς – Α. Ρήγος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 228. Βλ. επίσης και Τάσος Μπέτζελος – Παναγιώτης Σωτήρης, *ό.π.*, σ. 102, όπου οι συγγραφείς αναφέρουν ότι ο Φουκώ χάνει όλο τον πλούτο της μαρξικής προσέγγισης και δεν κατορθώνει να διαμορφώσει μια κατηγορία του πολιτικού. Για το πρώτο ζήτημα εκτιμούμε ότι αναγκαστικά χάνεται όλος αυτός ο πράγματι τεράστιος πλούτος λόγω της ασύμπτωτης σχέσης του με τον μαρξισμό, την οποία δέχονται και χαρακτηρίζουν ως τέτοια και οι ίδιοι οι συγγραφείς. Βέβαια κατά τον Πουλαντζά ο Φουκώ εμπλουτίζει τον μαρξισμό (βλ. σ. 10). Ωστόσο από άλλη αφετηρία παράγεται άλλο αποτέλεσμα. Τον γάλλο στοχαστή δεν τον ενδιέφερε η συγκρότηση μιας θεωρίας του πολιτικού, αλλά ο ρόλος της εξουσίας στη συγκρότηση του υποκειμένου (βλ. υποσ. 47).
47. Θ. Αλεξίου, *ό.π.*, σ. 101.
48. *Ο.π.*, σ. 102.
49. Σ. Δελβουγιατζής, *ό.π.*, σ. 94. Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε ότι, όταν αναφερόμαστε στις «σύγχρονες κοινωνίες», δικαιολογημένα ο αναγνώστης ίσως διαβλέπει έναν (δυτικο)ευρωκεντρισμό. Η αλήθεια είναι ότι σε χώρες της Ασίας και της Αφρικής που μαστίζονται από εμφύλιους πολέμους η εκπόλιση της φυσικής βίας στις πιο ακραίες εκδοχές της –και σε επίπεδο κρατικής καταστολής– είναι καθιερωμένο φαινόμενο. Έτσι το παράδειγμα του Θ. Αλεξίου μπορεί να επεκταθεί και εκτός Αμερικής και Ευρώπης.
50. M. Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία*, *ό.π.*, σ. 256.
51. M. Foucault, *Εξουσία...*, *ό.π.*, σ. 21.
52. M. Foucault, *Τρία κείμενα για τον Νίτσε*, Πλέθρον, Αθήνα, 2003, σ. 62.
53. M. Foucault, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, *ό.π.*, σ. 93.
54. Για το ζήτημα αυτό βλ. Martin Plaut, «Ο βετικιασμός στο έργο του N. Πουλαντζά», *Λεβιάθαν*, τχ. 3, Νοέμβριος, 1984, σ. 1-7.
55. N. Πουλαντζάς, P. Μίλιμπαντ, Z. Π. Φαν, *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, Θεμέλιο, γ' έκδοση, Αθήνα, 1984, σ. 62.
56. N. Πουλαντζάς, *Το Κράτος...*, *ό.π.*, σ. 39.
57. *Ο.π.*, σ. 116.
58. M. Foucault, *Εξουσία...*, *ό.π.*, σ. 24.
59. Χρήστος Σίμος, «Το ζήτημα της εξουσίας στον Αλτουσέρ και τον Φουκώ», *Θέσεις*, τχ. 94, Ιανουάριος-Μάρτιος, 2006, σ. 101.
60. Βλ. Αλεξάνδρα Δελγιωφγι, *Ο μοντερνισμός στη σύγχρονη φιλοσοφία*, β' έκδοση, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 287, καθώς και Θόδωρος Γεωργίου, *Στα υπόγεια της σκέψης και της ιστορίας*, Futura, Αθήνα, 2002, σ. 58.
61. G. Deleuze, *ό.π.*, σ. 60. Βλ. επίσης και την αρεντική διάκριση βίας-δύναμης, με την πρώτη να ανήκει στην ιδιωτική, προ-πολιτική σφαίρα και τη δεύτερη στο δημόσιο, πολιτικό πεδίο. Βλ. σχετικά Hannah Arendt, *Περί Βίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000. Η βία παρουσιάζεται και στην Αρεντ, όπως άλλωστε και στον Φουκώ, ως ακυρωτική της δράσης/πράξης, και άρα ως αναρτητική της εξουσίας. Γράφει η Αρεντ: «Η βία μπορεί πάντα να καταστρέψει τη δύναμη από την κώνη ενός όπλου βγαίνει η πιο αποτελεσματική διαταγή, με αποτέλεσμα την πιο άμεση και τέλεια υπακοή. Αυτό που ποτέ δεν μπορεί να προέλθει από την κώνη είναι δύναμη», στο ίδιο, σ. 114.
62. Βλ. σχετικά Michael Walzer, «The Politics of Michel Foucault», στο David Couzens Hoy (επιμ.), *ό.π.*, σ. 55.
63. Στο ίδιο.
64. Κ. Δοξιάδης, *ό.π.*, σ. 230.
65. M. Foucault, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 157.
66. *Ο.π.*, σ. 151-152.
67. M. Foucault, «Το μάτι της εξουσίας», στο Ιωσήφ Σολομών – Γεράσιμος Κουζέλης (επιμ.), *Πειθαρχία και Γνώση*, Εταιρεία μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, Αθήνα, 1994, σ. 18 και 21.
68. N. Πουλαντζάς, *ό.π.*, σ. 95.
69. M. Foucault, *Η μικροφυσική...*, *ό.π.*, σ. 93.

70. M. Foucault, «Συνέντευξη στον Roger-Pol Droit», *Το Στίγμα*, τχ. 14, Οκτώβριος-Νοέμβριος 2004, σ. 87.
71. M. Foucault, *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, ό.π., σ. 85.
72. M. Foucault, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 119. Βλ. επίσης και B. Smart, ό.π., σ. 64, όπου ο συγγραφέας εκτιμά ότι οι αναλύσεις αυτές του Φουκώ στην *Ιστορία της σεξουαλικότητας* έχουν ήδη απαντήσει στον Πουλαντζά.
73. M. Foucault, «Συνέντευξη στον Roger-Pol Droit», ό.π., σ. 87.
74. Αλ. Δεληγιώργη, «Τεχνικές πειθάρχησης και στρατηγικές ανάγκης στον τεχνικό πολιτισμό», *Ο Πολίτης*, τχ. 56, Σεπτέμβριος 1998, σ. 35.
75. Σ. Δεληβογιατζής, ό.π., σ. 104.
76. Κ. Τσουκαλάς, *Η εξουσία ως λαός και ως έθνος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 94.
77. M. Foucault, *Η μικροφυσική...*, ό.π., σ. 98.
78. Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 98.
79. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις...*, ό.π., σ. 16.
80. Ό.π., σ. 35.
81. Χρήστος Λυριντζής, «Περί εξουσίας: Ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 86, 1995, σ. 7.
82. Στ. Τσινόρεμα, «Πουλαντζάς...», ό.π., σ. 39.
83. M. Foucault, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 121.
84. Σ. Δεληβογιατζής, ό.π., σ. 106.
85. Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος...*, ό.π., σ. 62.
86. Ό.π., σ. 61.
87. M. Foucault, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 20.
88. Ό.π., σ. 117 και 137.
89. M. Foucault, *Εξουσία...*, ό.π., σ. 21.
90. Colin Gordon, «Introduction», στο Michel Foucault, *Power-essential works of Foucault 1954-1984*, vol. 3, James D. Faubion (επιμ.), Penguin Books, England, 2002, σ. XV.
91. M. Foucault, *Η μικροφυσική...*, ό.π., σ. 43.
92. Ν. Πουλαντζάς, *Το Κράτος...*, ό.π., σ. 43. Για το θέμα αυτό βλ. και Γ. Βέλτσος, «Θεωρητικές αντιστοιχίες στη σκέψη του Michel Foucault και του Νίκου Πουλαντζά», ό.π., σ. 130-135.
93. Ό.π., σ. 64.
94. Ό.π., σ. 44.
95. Ό.π., σ. 39. Βλ. επίσης και Ν. Πουλαντζάς, *Φασισμός και δικτατορία*, Ολκός, Αθήνα, 1975, σ. 415 και 421, τις υποσημειώσεις 5 και 9 αντίστοιχα, όπου ο συγγραφέας διατυπώνει τις ίδιες θέσεις.
96. Στ. Τσινόρεμα, «Δομή...», ό.π., σ. 163.
97. Ν. Πουλαντζάς, *Το Κράτος...*, ό.π., σ. 184.
98. M. Foucault, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 115.
99. Θ. Αλεξίου, ό.π., σ. 101.
100. Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 97.
101. Στο ίδιο.
102. Βλ. Στ. Τσινόρεμα, «Πουλαντζάς...», ό.π., σ. 37.
103. Ν. Πουλαντζάς, *Το Κράτος...*, ό.π., σ. 78.
104. Σ. Δεληβογιατζής, ό.π., σ. 115.
105. Ό.π., σ. 85.
106. Ό.π., σ. 40-41.
107. M. Foucault, *Επιτήρηση...*, ό.π., σ. 39.
108. Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 95.
109. M. Foucault, ό.π., σ. 252.
110. Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 95.
111. Ό.π., σ. 93.
112. Ό.π., σ. 91.
113. M. Foucault, *Επιτήρηση...*, ό.π., σ. 190.
114. Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 93.
115. M. Foucault, ό.π., σ. 183-185. Πρβλ. και Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 93.
116. M. Foucault, ό.π., σ. 203 και 213. Πρβλ. και Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 92.

117. M. Foucault, ό.π., σ. 203.

118. Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 93.

119. M. Foucault, ό.π., σ. 287.

120. Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 91.

121. M. Foucault, *Η μικροφυσική...*, ό.π., σ. 124.

122. Ο Γ. Βέλτσος και η Στ. Ταινόρεμα αναλύουν και άλλα σημεία «συνάντησης» των δυο στοχαστών, όπως είναι για παράδειγμα η ομολογημένη ή ανομολόγητη προσφυγή τους στις αρχές του στρουκτουραλισμού ή η σχεσιακή αντίληψη της εξουσίας. Για το τελευταίο αυτό θέμα βλ. επίσης και Ν. Δεμερτζής, «Θεωρίες περί εξουσίας», *Θεωρία και Κοινωνία*, τ. 3, Δεκέμβριος 1990, σ. 23-46, όπου ο συγγραφέας τονίζει ότι και οι δύο στοχαστές έχουν κοινή αντίληψη για τη δράση της εξουσίας ως σχέση δηλαδή της «εξουσίας επί» σε αντιδιαστολή με τις θεωρίες της «εξουσίας να». Η πρώτη θεώρηση θέλει την εξουσία ως ιδιότητα/στοιχείο της κοινωνίας, ενώ η δεύτερη ως ικανότητα των φορέων να επιτευχθεί το επιθυμητό αποτέλεσμα ανεξάρτητα από τη δράση επί των φορέων ή των πράξεών τους.

123. Βλ. Κ. Δοξιάδης, *Εθνικισμός, ιδεολογία και μέσα μαζικής επικοινωνίας*, Πλέθρον, Αθήνα, 1995, σ. 11-43. Τη σύζευξη αυτή άλλωστε την προτείνει και ο ίδιος ο Φουκώ. Βλ. M. Foucault, «Συνέντευξη στον Roger-Pol Droit», ό.π., σ. 86.

124. Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 143. Βλ. επίσης και Bob Jessop, ό.π., σ. 111-115.